

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

2 Aanleiding van het onderzoek

Het hier gepresenteerde proefschrift is de vrucht van het onderzoeksproject 'De vorstelijke palts van Zutphen' dat in het kader van het NWO-Odyseeprogramma werd gesubsidieerd als kortlopend onderzoek. De promotiefase van het onderzoek werd tevens mogelijk gemaakt met aanvullende subsidies van de provincie Gelderland uit het Belvoir-werkenprogramma 2010-2012.

De stad Zutphen is een van de belangrijke schakels in de vroegstedelijke ontwikkeling van ons land. De site representeert niet alleen een stadskern van regionaal en nationaal belang, doch door de historische context (stedelijke genese in de periode 800-1200 AD) en archeologische verschijningsvorm (een ronde burcht en centrum van rijksaristocratie) moet de vindplaats Zutphen van internationaal belang worden geacht.

Het tufstenen complex in Zutphen, dat in de literatuur tot op heden als 'palts' werd aangeduid, kan slechts worden verklaard in een breed grensoverschrijdend perspectief: paltsen functioneerden in een breed sociaal en politiek netwerk van de Karolingische en Duitse vorsten, de kerk en de rijksadel.

Onze grootste provincie Gelderland zou in zijn huidige geografische vorm niet bestaan hebben zonder de aanwezigheid van de hoogadellijke burg en de 'palts' te Zutphen en de aanwezigheid van het machtige gravengeslacht 'van Zutphen' aldaar. Zij zijn via de vrouwelijke lijn de voorouders van de graven van Gelre die vanuit Zutphen in de 12^e eeuw hun territoriale claim in het rivierengebied konden uitbouwen tot het machtige hertogdom Gelre en de provincie Gelderland zoals we die nu kennen. De Gravenhof te Zutphen is daarmee een belangrijke kiemcel van de provincie Gelderland.

Het Rijk en de gemeente Zutphen besloten in 2002 het plein 's-Gravenhof met de aangrenzende percelen en het immunitetsgebied van de Sint-Walburgiskerk tot archeologisch rijksmonument te verheffen. Nieuwe primaire gegevens uit opgravingen zullen de komende decennia slecht mondjesmaat beschikbaar komen. Daarom was het nu juist een geschikt moment om alle beschikbare gegevens uit oud onderzoek toegankelijk te maken en te analyseren in de vorm van een promotieonderzoek. Om onderzoek mogelijk te maken, dient een van de belangrijkste monumenten uit de volle middeleeuwen, een absolute Rembrandt van de middeleeuwse archeologie, nader uitgewerkt en ontsloten te worden.

Die kennis kan en zal gebruikt worden om de gemeentelijke onderzoeksagenda te sturen. In de SIKB-prijswinnende beleidsnota Graven met Beleid (2007) van de gemeente Zutphen staat het onderzoeksthema 'de middeleeuwse stad' met de vroege stadsontwikkeling en het bestuurlijke centrum expliciet genoemd als aandachtgebied. Ook de Regionale Kennisagenda Oost Gelderland (in opdracht van de provincie Gelderland en de Achterhoekse gemeenten) zal gebaat zijn bij de synthese van deze site die immers de bestuurlijke bakermat is van het graafschap Zutphen.

Kennismanagement, de synthese van onderzoeksresultaten na vele decennia van onderzoek, is de basis van goed beleid en gefundeerde onderzoeksagenda's op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

Het onderzoek is zeker ook van belang voor de aanscherping van de onderzoeksvragen van toekomstig onderzoek. De vroegstedelijke ontwikkeling in de

vroege middeleeuwen en alle vragen die daarmee samenhangen, staan in met name de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie (NOaA) in de hoofdstukken 20 en 24 specifiek omschreven, waarbij Zutphen als representant van de vroegstedelijke ontwikkeling expliciet wordt genoemd. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft laten weten dat het opvullen van de kennislacune op dat gebied een bijdrage levert aan het selectie- en besluitvormingsproces rond archeologische interventies bij ruimtelijke ingrepen.

Tot slot is het plein middels grondradaronderzoek gescand op bouwresten in de nog niet onderzochte delen van de tufstenen aula. Op deze wijze zijn aanvullende inzichten verkregen in de plattegrond van het gebouw. De informatie draagt bij aan een beter beheer van het rijksmonument.

2.1 Historische context en probleemstelling

In 1946 en in de periode 1993 tot 1999 vond archeologisch onderzoek plaats in het oudste deel van de stad: op en rond het plein 's-Gravenhof. Er werden sporen gevonden van 1700 jaar onafgebroken bewoning, een in hout gebouwde hof uit de Karolingische tijd (9^e eeuw), een Vikingaanval en een groot 'paltscomplex' uit (vermoedelijk) de 11^e eeuw (voor het begrip 'palts' zie 3.1). Vooral dat laatste gebouwencomplex roept vragen op die we zonder meer van nationaal en internationaal belang kunnen noemen. Paltscomplexen als die te Zutphen zijn in het Duitse rijk (waartoe ons land in de middeleeuwen behoorde) bij uitstek koninklijke verblijfplaatsen. Ook te Nijmegen (Valkhof) en Utrecht (Lofen) zijn rijkspaltsen bekend. In Meerssen en Maastricht lagen vermoedelijk vergelijkbare complexen. Maar is de Zutphense palts als een rijkspalts van een Duitse vorst te interpreteren?

In Duitsland, Frankrijk en Italië is een lange en belangrijke onderzoekstraditie van paltsenonderzoek aanwezig als onderdeel van de analyse van de structuur van koninklijke machtsuitoefening en de ontwikkeling van de middeleeuwse staat in verschillende perioden.³ De rol van de archeologie daarin is steeds sterker geworden naar aanleiding van opgravingen in paltsen als die te Aken, Ingelheim, Frankfurt, Duisburg, Paderborn en Tilleda. Vanuit Nederland is deze bijdrage ten onrechte beperkt.

Met betrekking tot Zutphen woedt een flinke polemiek over de interpretatie van het omvangrijke tufstenen gebouwencomplex. Directe schriftelijke bewijzen voor koninklijke bezoeken, die kunnen aantonen dat het om een koninklijke palts ging, ontbreken. Op het plein stond in de middeleeuwen een groot tufstenen gebouw, een representatieve aula. Door de omvang, materiaalgebruik en architectonische uitingen is vanaf 1999 beweerd dat het moest gaan om een koninklijke aula, deel uitmakend van een paltscomplex.⁴ Andere auteurs spreken dit tegen of nuanceren de stellingheid.⁵ Feit is evenwel dat het gebouw in Zutphen een enorme afmeting kent (NB: enige meters langer dan de bekende koningspalts van Goslar, en circa 15 meter langer dan de palts 'Lofen' te Utrecht). Wie was de opdrachtgever tot de bouw van de Zutphense aula? Vanaf de opgravingen in 1946 tot 1994 werd in de literatuur kritiekloos aangenomen dat het om een 'grafelijke palts' ging. Maar 'grafelijke' paltsen lijken in het Duitse

³ Ehlers 2007; Renoux 2007; Streich 1984.

⁴ Bastemeijer & Groothedde 1999.

⁵ Van Winter 2002; Jongbloed 2006; Jongbloed 2010.

Rijk voor het midden van de 12^e eeuw niet voor te komen en al zeker niet met de omvang en allure van de Zutphense aula. Althans, in de literatuur was vooralsnog geen parallel gevonden.⁶ Maar het onderzoek naar adellijke dynastieburchten heeft de laatste jaren niet stil gestaan. Men denke in ons land aan de opgravingen van de burcht Rode in Sint-Oedenrode, de kleine versterking van Appel bij Nijkerk, de uitwerking van de versterking op het Montferland en de studies naar vroege burchten in het algemeen in Nederland.⁷ Vanaf het midden van de jaren '90 werd geopperd dat de Zutphense aula een koninklijke palts moest zijn.⁸ Daarbij rijst de vraag of er momenten aan te wijzen zijn waarop er voor de Duitse koningen redenen zijn geweest te Zutphen een palts te bouwen: rond 1020, na de uitschakeling van Balderik en Adela van Hamaland? Of rond 1040 tijdens de machtsstrijd tussen koning Hendrik III en de Lotharingse hertog Godfried met de Baard? Recente studies wijzen er op dat de graven van Zutphen een directe afstammingsrelatie hadden met de Ottoonse en (indirect) Salische keizers.⁹ Er is een recente hypothese van Hein Jongbloed die Otto de Rijke van Zutphen als bouwheer aanwijst, die als laatste Ottoon in de Saksische oorlogen in de rol van troonpretendent gemanoeuvreerd zou zijn.¹⁰ Andere onderzoekers wijzen de Utrechtse bisschop Bernold aan als mogelijke opdrachtgever die in 1046 de grafelijke rechten in het Zutphens-Hamalandse graafschap van de keizer geschonken kreeg.¹¹

In de 12^e eeuw heeft de eerste Gelders-Zutphense graaf Hendrik I (1138-1181) het paltscomplex als residentie in gebruik genomen. Daarvan zijn eveneens bijzondere archeologische sporen gevonden. Onder Hendrik I ontwikkelt Zutphen zich als eerste Gelderse nederzetting tot stad.

De polemiëk zoals die tot op heden is gevoerd, mist evenwel een gedegen kennis van de opgegraven en gedateerde archeologische gegevens, laat staan dat de voor handen zijnde gegevens in een juiste context worden gebruikt of geïnterpreteerd. Het is daarom van het grootste belang dat de archeologie van het machtscentrum Zutphen eerst gedegen in kaart wordt gebracht en in een brede context wordt geplaatst.

2.2 Oud onderzoek

Alle archeologische gegevens die in de interpretatie tot nu toe een rol hebben gespeeld, zijn slechts in hoofdlijnen uitgewerkt. Financiële middelen voor een gedegen uitwerking waren er in de afgelopen decennia niet of nauwelijks. De grote opgraving op het plein 's-Gravenhof van J.G.N. Renaud (1946) is slechts heel basaal uitgewerkt met de stand van kennis van die tijd (1950). Een ander bijkomend probleem is dat de opgravingen, en daarmee de sporen en bouwrestanten, nooit goed gegeorefereerd zijn in hun onderlinge samenhang. In de sporenplattegronden van de opgraving van 1946 zitten zelfs forse schaalfouten. Daarnaast is er inmiddels veel meer kennis om vondstcomplexen uit de periode van de 9^e tot 13^e eeuw scherper te dateren.

6 Zie Streich 1984 voor het meest complete overzicht.

7 Peters 2010; Doesburg e.a. 2011; Schut 2003; Aarts 2006.

8 O.a. Bastemeijer & Groothedde 1999.

9 Van Winter 2002; Balzer 2006; Jongbloed 2006; Jongbloed 2010.

10 Jongbloed 2006.

11 Van Winter 2002.

De opgravingen rond het plein die tussen 1989 en 2004 zijn uitgevoerd (een twintigtal kleine en grote opgravingen), bevatten een schat aan informatie die nooit in synthetiserende vorm was uitgewerkt. Van de stadhuisopgravingen (1996-'97) waren zelfs de 10^e- tot 12^e-eeuwse sporen en gebouwen nooit uitgewerkt. Alleen de 9^e-eeuwse sporen kregen door de aanwijzingen voor Viking-geweld alle aandacht. Juist in de 10^e tot 12^e eeuw bevinden we ons op deze site in het machtcentrum van de Hamalandse, Zutphense en Gelderse graven, al of niet met een koninklijke en/of bisschoppelijke fase.

2.3 Samenwerking tussen promovendus, de universiteiten, promotor en andere onderzoekers.

Het onderzoek is hoofdzakelijk uitgevoerd binnen de archeologische dienst van de gemeente Zutphen. Het Amsterdam Archeologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam (AAC) was al vele jaren bij het onderzoek naar het vroegstedelijke Zutphen betrokken. Deze betrokkenheid heeft een nieuwe impuls gekregen met dit onderzoeksproject en kreeg een vervolg met het hieruit voortgekomen promotieonderzoek dat door prof. dr. Frans Theuws werd begeleid. De thematiek en problematiek van de vroegmiddeleeuwse centra en vroege stadsvorming staan centraal in het onderzoeksprogramma van het AAC. Bij het AAC lopen al enige onderzoeksprogramma's met de stad als thema (Maastricht, Dorestad, Town and Countryside). Enkele Zutphense deelstudies zijn in scriptievorm door studenten van het AAC verschenen en gepubliceerd in de reeks Zutphense Archeologische Publicaties (ZAP 10, 13, 21 en 36). Erica Rompelman van het bedrijf Aestimatica onderzocht in het kader van haar studie aan het AAC de Karolingische botcomplexen van het paltsterrein. Zij heeft in het kader van dit project een betrouwbare quickscan geleverd van een enorme bottendump uit de 12^e eeuw. Chiara Cavallo (AAC) heeft het botmateriaal van de palts zelf onderzocht (10^e-12^e eeuw). Bob Beerenhout (AAC / Archo-Zoo) bestudeerde het vismateriaal. Chiara Cavallo heeft zorg gedragen voor de wetenschappelijke controle en synthese van de zoölogische data. Haar deelstudie verscheen ook in de ZAP-reeks (ZAP 67).

De uitwerking en synthese van de onderzoeken is met Frans Theuws regelmatig geëvalueerd. Vanaf 1 januari 2012 aanvaardde Theuws de leerstoel Middeleeuwse Archeologie binnen de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden. Dit onderzoek, dat op dat moment grotendeels was voltooid, verhuisde diens gevolg mee naar Leiden. De archeologische faculteit van de universiteit van Leiden is sinds enige jaren actief om de archeologie van de stad als volwaardige specialisatie binnen het onderzoeksprogramma te krijgen. Dit promotieonderzoek paste dus naadloos in de ambities van de archeologische faculteit op het gebied van de middeleeuwse archeologie en de archeologie van de stad.